

КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧУЩІ ОСОБЛИВОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Досліджуються криміналістично значущі особливості неповнолітніх як самостійних суб'єктів кримінального судочинства; обґрунтовано основні принципи їх використання у практиці розслідування злочинів.

Ключові слова: *слідчий, неповнолітній, криміналістично значущі особливості, кримінальне судочинство, досудове розслідування, криміналістична характеристика, поведінка, психіка.*

Постановка проблеми. Немає абсолютно однакових злочинів, так само, як і осіб, які їх вчинюють. Кожна з них володіє своїми особистісними особливостями, стосується це і неповнолітніх.

Криміналістично значуща поведінка багато в чому обумовлюється особистісними рішеннями. Зрозуміти особливості і причини будь-якої поведінки, і злочинної в тому числі, неможливо, якщо обійти проблеми, пов'язані з особою злочинця. Звичайно, аналіз особи важливий і для розкриття природи і причин злочинності. Але якщо уявити собі злочинну поведінку і обставини, які її породжують, у вигляді ланцюжка, то саме особа – її перша і абсолютно необхідна ланка. Інакше й не може бути, оскільки тільки особа є носієм причин злочинних дій, їх джерелом, вона вирішує, бути їм чи ні. Саме це створює основу, на якій будується можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності. Усі зовнішні обставини, що сприяють вчиненню злочину, – не більш як умови.

Стан дослідження. Різним аспектам дослідження особи злочинця, проблемам використання отриманої інформації про характеристику винної особи у процесі розкриття і розслідування злочинів, питанням пошуку та затримання злочинця присвячено праці таких відомих учених, як Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.А. Жбанков, Г.Г. Зуйков, А.І. Іщенко, О.М. Колісниченко, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, В.О. Образцов, О.Р. Ратинов, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько, П.П. Цветков, М.П. Яблоков.

Незважаючи на те, що вивчення особи злочинця перебуває в зоні постійної уваги вчених-криміналістів, сьогодні проблема моделю-

вання особи неповнолітніх злочинців залишається недостатньо вивченою як теоретично, так і практично. Спостерігається неузгодженість використовуваної термінології, недостатня теоретична обґрунтованість окремих положень, недостатня кількість практичних рекомендацій і їх використання у процесі розкриття та розслідування злочинів. Відтак з'ясування криміналістично значущих особливостей неповнолітніх є актуальним.

Криміналістично значуща поведінка більшою мірою обумовлена особистісними рішеннями, криміналістично значущими особливостями кожної особи. Однак багато вчених виокремлюють особливості, притаманні певній групі осіб, котрі багато в чому пояснюють, які види та способи вчинення злочинів властиві саме даній категорії осіб. Також знання цих особливостей допомагає встановленню психологічного контакту з особою і сприяє вибору тактики проведення слідчих дій.

Учені виокремлюють такі категорії, які мають особливості, властиві певним особам: особливості неповнолітніх; особливості жінок; особливості членів організованих злочинних груп; особливості осіб, які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі та ін.

Метою статті є дослідження криміналістично значущих особливостей неповнолітніх як самостійних суб'єктів кримінального судочинства; обґрунтування основних принципів їх використання у практиці розслідування злочинів.

Виклад основних положень. Криміналістична оцінка злочину неможлива без урахування даних про криміналістично значущі властивості особи. Результати будь-якої злочинної діяльності містять сліди особи, яка її вчинила. Для криміналістичної характеристики злочинів велике значення мають соціальні, соціально-демографічні та соціально-психологічні властивості особи злочинця. Сюди включаються: відомості біографічного, анкетного характеру (стать, вік, рід занять, освіта, зіставлення місця проживання з місцем злочину і т.д.); відомості, що характеризують особистісні прояви в основних сферах діяльності нашого суспільства (поведінка на роботі, в побуті й у вільний час); соціально-психологічні властивості особи (темперамент, наявність психічних відхилень); ставлення цих суб'єктів до закону (колишні судимості тощо).

Будь-яка особа поєднує в собі як загальносоціальні риси, так і особливі, індивідуальні. Дослідження особи злочинця застосовується на всіх етапах оперативного-розшукової діяльності, досудового розслідування. Воно має на меті виявлення та аналіз тих загальних і специ-

фічних рис особи, які безпосередньо детермінували злочин або безпосередньо стосуються його вчинення. Це необхідно для підготовки плану досудового розслідування, вибору психологічних засобів та методик в процесі встановлення контакту, а також для складання прогнозу поведінки даної категорії осіб під час слідчих дій.

Особа (особистість) – безмежний предмет дослідження багатьох наук. Криміналістична теорія і практика використовує термін «особистість» у найширшому сенсі цього слова, охоплюючи властивостями особистості всю сукупність криміналістично значущих людських якостей: морфологічні, фізіологічні, психічні, соціальні. Так, криміналісти традиційно використовують словосполучення «встановлення особи злочинця», «встановлення особи потерпілого», розуміючи під цим процесом виявлення і використання сукупності властивостей різного рівня [1, с. 40].

Поняття особи злочинця, тобто особи, яка винно вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене законом під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності, виражає його соціальну сутність, складний комплекс властивостей, зв'язків, відносин, які його характеризують, моральний і духовний світ, взяті у розвитку, взаємодія з соціальними умовами, з психологічними особливостями, які тією чи іншою мірою вплинули на вчинення ним злочину [2, с. 21].

Отже, під криміналістичним аспектом вивчення особи неповнолітнього передбачається отримання такої інформації, яка може бути використана для вибору найбільш ефективних у даному випадку тактичних прийомів проведення слідчих дій, найбільш ефективних способів впливу на нього з метою отримання повної та об'єктивної інформації.

Знання поглядів, інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, характерних вольових і емоційних особливостей і властивостей неповнолітнього дозволяє дати криміналістичну оцінку його поведінки. Вивчення слідчим особи неповнолітнього спрямоване, насамперед, на отримання такої інформації, за допомогою якої можна прогнозувати його поведінку в процесі спілкування.

Типова характеристика особи можливого злочинця є самостійним елементом криміналістичної характеристики злочинів. Знання про типового злочинця дозволяють звузити коло осіб, серед яких може бути винний. Крім того, така характеристика дає можливість висунути версії про мотиви і цілі злочину, про спосіб його вчинення, місцезнаходження речових доказів і т.д.

Вивчення особи складається зі скрупульозного аналізу наступних основних елементів: соціально-демографічні та соціально-рольові особливості; морально-психологічний і правовий статус, стан здоров'я.

Виявлення суб'єктної інформації за допомогою джерел криміналістично значущих форм вираження особистості у первинній інформації про подію злочину і під час розслідування дозволяє скласти уявлення про загальні, а потім і окремі особливості особи неповнолітнього. Відстеження зв'язку цієї інформації з виявленими даними про спосіб, механізм і обстановку вчинення злочину створює нову самостійну інформацію, що дозволяє правильно визначити напрям і спосіб розшуку, затримання і подальшого викриття злочинців, тобто обрати з урахуванням інших відомостей у справі оптимальні методи розслідування. Тому особа неповнолітнього злочинця є об'єктивним об'єктом самостійного криміналістичного вивчення, а дані про нього – важливим елементом криміналістичної характеристики попередження.

Різноманіття ситуацій, що виникають при вчиненні злочинної діяльності і під час розслідування злочинів, створює передумови для того, що при вивченні особи неповнолітнього злочинця криміналістично значимою може бути будь-яка з безлічі його людських властивостей: від анатомічних і біологічних (папілярні візерунки, група крові, запах і т.д.) до психологічних і соціальних (особливості перебігу психічних процесів, професії та ін.). По-перше, криміналістично значущими є такі властивості неповнолітнього, які проявляються при вчиненні злочину і які відображаються у вигляді матеріальних та ідеальних слідів у навколишньому середовищі та свідомості людей. Виявлення і дослідження цих слідів, а через них і характеристика особи злочинця – необхідна ланка у встановленні фактичної картини злочину. По-друге, криміналістично значимими стають ті властивості учасників процесу розслідування, які впливають на його ефективність і визначають його тактичну сутність. Для цього слідчому доводиться вивчати особу обвинуваченого, підозрюваного.

Аналіз сучасного стану психології і фізіології показав, що в основі формування навичок лежать закономірності психічної і вищої нервової діяльності людини. Закріплені в результаті численних свідомих повторних вправ, навик набуває характеру мимовільних реакцій за рахунок звільнення свідомості від контролю над виконанням прийомів дії і перемикання його на цілі та умови дії. Перебудова структури психічної діяльності при виробленні досвіду обумовлена фізіоло-

гічними процесами, що відбуваються в організмі людини, особливо в центральній нервовій системі. Своему виникненню і сталому прояву навички зобов'язані надзвичайно розвиненій здатності мозку запам'ятовувати, фіксувати, об'єднувати і відтворювати послідовність організованих нервових процесів і функціональних станів. У корі головного мозку створюється система умовно-рефлекторних тимчасових зв'язків, яка має назву динамічного стереотипу, що дозволяє навичкам проявлятися у вигляді автоматизованого перебігу дій. Вплив психологічних і фізіологічних процесів на формування, розвиток і прояв навичок і звичок необхідно враховувати при вирішенні діагностичних і ідентифікаційних задач в процесі використання криміналістично значимої інформації про такі властивості особи під час розкриття та розслідування злочинів [3, с. 4–7].

На необхідність вивчення психологічних особливостей особи обвинуваченого з метою вирішення кримінально-правових та кримінально-процесуальних завдань розслідування звертає увагу відомий російський науковець А.Ф. Коні: «Вивчення його (обвинуваченого – М.К.) на суді може бути тільки корисно для правосуддя, якщо йому роз'яснюються такі властивості обвинуваченого, якими викликані рушійні спонуки його злочинного діяння або, навпаки, з якими це діяння знаходиться в прямій суперечності» [4, с. 155].

В основі дослідження лежить структура, бо «не можна зрозуміти механізм злочинної поведінки, не пізнавши структуру особистості» [5, с. 12].

Неповноліття охоплює досить великий часовий відрізок, всередині якого виділяються різні періоди розвитку дітей та підлітків, які характеризуються неоднаковим ступенем доступності явищ зовнішнього світу для їх сприйняття, різними особливостями психічних процесів, що протікають у них і, відповідно, різною здатністю відтворювати в процесі слідчих дій сприйняте раніше. Педагогіка і психологія розрізняють шість груп неповнолітніх залежно від їхнього віку та психічного розвитку: 1) дитячий вік (від народження до року); 2) раннє дитинство (від року до трьох років); 3) дошкільний вік (від 3 до 7 років); 4) молодший шкільний вік (від 7 до 11 років); 5) підлітки (від 11 до 14–15 років); 6) старший шкільний вік (від 14–15 до 17–18 років) [6, с. 284–285].

Діти першої вікової групи майже не бачать причинних зв'язків, сприймають подію не в цілому, а лише окремі факти, другорядні її сторони.

Діти другої вікової групи можуть правильно відрізнити головне від другорядного, тому відсутність знань замінюють уявою і фантазією, а їх результати видають за справжню дійсність. При сприйнятті просторових відносин вони схильні до перебільшення, не завжди здатні описати предмети, які бачать, але добре їх впізнають.

Підлітки від 11 до 14–15 років не завжди правильно сприймають вчинки людей. Тому іноді зустрічаються випадки, коли вони схвалюють негативні дії морально нестійких людей. Діти цього віку схильні до навіювання, яке особливо сильно позначається в тих випадках, коли обставини, що підлягають з'ясуванню під час допиту, були предметом обговорення дорослих у присутності дітей. У цій ситуації діти повторюють висловлювання дорослих.

Школярі старшого віку (з 14–15 до 17–18 років) характеризуються прагненням до самостійності і незалежності, перебільшеною уявою щодо своїх здібностей та можливостей. Їм властиві підвищена активність і рухливість, велика збудливість і різка зміна настрою. Іноді підлітки цього віку не в змозі відрізнити хороше від поганого, сміливість від молодечтва, свободу від свавілля, почуття власної гідності від себелюбства, реальну мрію від фантазії; бувають готові заради помилкового героїства і неправильно зрозумілого товариства вчинити злочин, взяти на себе чужу вину [7, с. 289].

Не викликає сумнівів, що здібності будуть різними у п'ятирічної дитини і п'ятнадцятирічного підлітка. Однак не тільки в теорії, а й на практиці часто не проводиться будь-якого розмежування тактичних прийомів, що застосовуються до неповнолітніх свідків та потерпілих різного віку [8, с. 18–19].

Ефективність проведення слідчої дії за участю неповнолітнього безпосередньо залежить від знання слідчим як основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить допитуваний, так і його особистісних якостей. Відомо, що нервова система неповнолітнього перебуває в стадії формування і що в процесі утворення проміжних і перехідних форм темпераменту спостерігається певна непостійність у виробленні гальмівних реакцій, ослаблення контролю кори головного мозку над корою (порівняно з дорослими). У підлітків-правопорушників з яскраво вираженими рисами агресивної поведінки ослаблене усвідомлення значущості словесних подразників (другої сигнальної системи). Тому саме цю категорію осіб часто називають «важковиховуваними». Непостійність процесу вироблення гальмівних реакцій не може не впливати на мотиваційну сторону агресивного

діяння. Неповнолітній здатний здійснити такий акт, не замислюючись про його наслідки, під впливом несподіваного і швидко минаючого потягу до того чи іншого об'єкта агресії. Самі переживання посилюють ці властивості особистості, в результаті чого неповнолітній значно легше, ніж дорослий, в стані афекту може реалізувати свій протиправний умисел із застосуванням насильства. Підліток ще не вміє належним чином стримувати свої емоції, повністю керувати своїми вчинками, його рішення і вчинки часто рефлексивні, безпосередньо випливають із ситуації, завжди емоційно забарвлені. Підвищена емоційність тягне коливання настрою, дратівливість і запальність, у своїх діях підліток керується не розумом, а емоціями.

Недолік життєвого досвіду нерідко полягає у неправильних оцінках конкретної ситуації, виборі як зразка для наслідування особи з антигромадськими установками, спотвореному трактуванні ряду понять, таких як сміливість, товариство, дорослість і т.д., виборі лінії поведінки в конкретній життєвій ситуації під впливом емоцій, без серйозної оцінки її значення і наслідків, переоцінці своїх сил і фізичних можливостей, часто невідповідності домагань фактичному стану речей тощо [9, с. 316]. Надання особливого значення думці осіб з найближчого оточення, наслідування і копіювання дій і поведінки інших осіб, особливо старших, підвищена сугестивність і податливість переконанням, умовлянням, обіцянкам і загрозам часто призводить до сліпого наслідування норм поведінки, прийнятих у тій групі, з якою підліток близько зв'язався у зв'язку з навчанням, роботою або проведенням часу. Побоювання втратити свій престиж в очах приятелів може підштовхнути підлітка на вчинення таких діянь, які він сам по собі, за своєю ініціативою ніколи б не вчинив.

У підлітків сильно розвинені самовпевненість і самолюбство, спостерігається неврівноваженість у поведінці, велика чутливість до зауважень навколишніх, іноді різкість і грубість, некритична оцінка своїх вчинків і недостатня твердість волі. Їхні бажання часто не відповідають реальним можливостям, тому у них ще зберігається схильність до фантазій і вигадки. Підлітки легко піддаються навіюванню, яке особливо сильне у випадках, коли обставини, що підлягають з'ясуванню при допиті, були предметом обговорення дорослих у присутності дітей. Враховуючи підвищену сугестивність неповнолітніх, уточнюючі та доповнюючі питання слід ставити з особливою обережністю. Так само не слід забувати про таку особливість неповнолітніх, як схильність до фантазування.

Патологічні зміни в центральній нервовій системі, впливаючи на процес розвитку психіки підлітків, зумовлюють появу особливо специфічних саме для підліткового віку розладів, об'єднаних під назвою пубертатного кризу, який являє собою особливу групу підвищеної кримінальної активності, пов'язаної, насамперед, з надзвичайно агресивними проявами внаслідок інтенсивного виникнення в цей період ідей помсти, неприязні, вбивства, своїх страхів, хворобливого фантазування і прагнення до самоутвердження, некритичного ставлення до своїх можливостей. Усе це пов'язане з прагненням до негайної реалізації таких ідей, а також збочених потягів (садистських, сексуальних) у вигляді прояву небезпечних діянь. Цим багато в чому пояснюється специфічний психологічний механізм вчинення кримінальних діянь особами даної категорії [10, с. 7–8].

Неповнолітніми вчиняються злочини як насильницького (вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю), так і майнового (крадіжки, грабежі, розбій) характеру. Виділення таких злочинів в єдину методичку пов'язане, насамперед, з віковими психологічними особливостями злочинців: з одного боку, це вже не діти, а з другого – ще не дорослі. Звідси підвищена конфліктність, прагнення до самоствердження, в тому числі і ціною наслідування асоціальних форм поведінки, упертість, негативізм (неприйняття виховних заходів). Усе це знаходить відображення у вчинюваних ними злочинах і повинно враховуватися під час розслідування.

Вивчення особистісного аспекту такого виду злочинів, як хуліганство, вимагає врахування того факту, що вдосконалення м'язового апарату, розвиток кісткової системи впливають на формування у неповнолітнього усвідомлення своєї сили, почуття своєї гордості, прагнення похизуватися, продемонструвати цю силу, що часом виливається в акти агресії та насильства.

Злочини, вчинені неповнолітніми, характеризуються відсутністю цілеспрямованої, продуманої підготовки до злочину; нескладними шляхами проникнення в приміщення; вибором способів злому, що не вимагають великої фізичної сили; використанням для проникнення вузьких проходів; малою вагою викраденого; відсутністю професійних і злочинних навичок, використанням в якості знарядь злочину предметів повсякденного вжитку; непослідовністю дій на місці злочину, розкидуванням предметів оточення; вчиненням на місці злочину бешкетних і цинічних дій; заподіянням множинних ушкоджень потерпілим; невжиттям заходів до приховування злочину. Найбільш часто неповнолітні вчинюють злочини у групі. При цьому вони рідко об'єднуються в групи тільки з метою вчинення злочину. Зазвичай такі групи

виникають як ігрові. Підлітки гуртуються для проведення вільного часу за умови відсутності контролю над ними, прагнуть задовольнити свою потребу, бажання. Тяжкість вчинених групою злочинів, як правило, залежить від участі в ній дорослого або підлітка, що вже має злочинний досвід [11, с. 109–110].

Висновки. Отже, на підставі проведеного аналізу ми дійшли висновку, що до основних криміналістично значущих властивостей особи неповнолітнього належать біологічні, соціально-демографічні, соціально-рольові особливості; психологічний і правовий статус, стан здоров'я та інші. Вивчення та аналіз усіх цих властивостей учасника кримінального процесу мають вплив на встановлення психологічного контакту з неповнолітнім, попередження і вирішення конфліктних ситуацій, що виникають під час слідства, вибір тактики проведення слідчих дій, прогнозування поведінки учасників процесу.

-
1. Яблоков Н.П. Криминалистика в вопросах и ответах: учебное пособие / Н.П. Яблоков. – М.: Юристъ, 2000. – 224 с.
 2. Кудрявцев В.Н. Личность преступника / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юр. лит., 1975. – 270 с.
 3. Чулахов В.Н. Навыки и привычки человека как источник криминалистически значимой информации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / В.Н. Чулахов. – М., 1998. – 23 с.
 4. Кони А.Ф. Избранные произведения: в 2-х т. / А.Ф. Кони. – М.: Госюриздат, 1959. – Т. 1. – 627 с.
 5. Долгова А.И. Проблемы типологии несовершеннолетних преступников / А.И. Долгова, В.Д. Ермаков, Н.В. Беляева // Вопросы борьбы с преступностью. – 1976. – Вып. 24. – С. 12.
 6. Андреев И.С. Криминалистика: учеб. пособие / И.С. Андреев, Г.И. Граммович, Н.И. Порубов. – Минск.: Высш. шк., 1997. – 334 с.
 7. Шурухнов Н.Г. Криминалистика: учебник / Н.Г. Шурухнов. – М.: Юристъ, 2004. – 639 с.
 8. Скичко О.Ю. Тактико-психологические особенности допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.Ю. Скичко. – Саратов, 2005. – 21 с.
 9. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений: курс лекций / Ю.В. Гаврилин, Н.Г. Шурухнов. – М.: Книжный мир, 2004. – 466 с.
 10. Габа А.И. Криминалистическая характеристика и особенности расследования общественно опасных деяний несовершеннолетних с отклонениями в психике: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.И. Габа. – Минск, 2002. – 24 с.

11. Резвана А.П. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений: учебное пособие: в 2-х ч. / А.П. Резвана, М.В. Субботиной. – М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2002. – Ч. 2. – 232 с.

Климчук М.П., Марко С.И. Криминалистически значимые особенности несовершеннолетних и их исследование в ходе досудебного следствия.

Исследуются криминалистически значимые особенности несовершеннолетних как самостоятельных субъектов уголовного судопроизводства; обоснованы основные принципы их использования в практике расследования преступлений.

Ключевые слова: следователь, несовершеннолетний, криминалистически значимые особенности, уголовное судопроизводство, досудебное расследование, криминалистическая характеристика, поведение, психика.

Klymchuk M.P., Marko S.I. Important forensic features of juvenile and their studies in pre-trial investigation.

The important forensic features of adolescents as independent subjects of criminal jurisdiction are studied. The basic principles of their use in the practice of investigating crimes are considered.

Key words: investigator, adolescent, significant features of forensic, criminal justice, pre-trial investigation, forensic characteristics, behavior, psyche.

Стаття надійшла 16 листопада 2011 р.

УДК 343.102

Д.М. Мірковець

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЧАЛЬНИКОМ СЛІДЧОГО ВІДДІЛУ ФУНКЦІЇ КЕРІВНИЦТВА ДОСУДОВИМ СЛІДСТВОМ

Охарактеризовано особливості застосування в слідчій діяльності процесуального засобу реалізації функції керівництва досудовим слідством у формі передачі справ від одного слідчого іншому. Обґрунтовано необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання повноважень начальника слідчого відділу.

Ключові слова: керівництво досудовим слідством, начальник слідчого відділу, процесуальна самостійність і незалежність, досудове провадження, реформування кримінально-процесуального законодавства.